

ANGOL–FRANCIA VERSENGÉS A KELETI MEDITERRÁNEUMBAN, 1797–1815

A 18. századon végighúzódó angol–francia vetélkedést és az ezt jelző konfliktusok sorát (1689–1713; 1740–1748; 1756–1763; 1776–1783; 1792–1815)¹ a bécsi kongresszus zárta le. A küzdelem fináléjába majd mindegyik európai nagyhatalom bekapcsolódott hol az egyik, hol a másik fél oldalán. Jellegzetes és érdekes térsége volt ennek a küzdelemnek a keleti Mediterráneum (a Földközi-tenger keleti medencéje), ahol kezdetektől fogva kaptapintható a francia törekvések végessége és az angol tengeri fölény nyújtotta biztonság. Ugyanakkor a 18. század utolsó harmadában bebizonyosodott, hogy a brit tengeri fölény nem megingathatatlan. XVI. Lajos Franciaországa ugyanis megbékélt a kontinenssel, és afelé tekintett, hogy megtépázza a brit mindenhatóság nimbuszát.²

Már az itáliai hadjárat előtt felhívta Bonaparte a figyelmet a Török Birodalom gyengeségének kihasználására, amihez jelentős stratégiai bázist képeztek a Jón-szigetek³: „Korfu, Zante és Kephallonia szigete értékesebb nekünk, mint egész Itália. A Török Birodalom bármelyik nap összeomolhat: a szigetek birtoklása egyben a kezünkbe adná a birodalom fenntartását is, amíg ez lehetséges, és amíg ez az érdekeinket szolgálja... Nem sokára érezni fogjuk, hogy Anglia valódi legyőzéséhez Egyiptom elfoglalására van szükségünk.”⁴ Az itáliai hadjáratot lezáró campoformiói béke 1797 októberében Franciaországnak juttatta a velencei birtokok közül a Jón-szigeteket. A franciák partraszállása már június 4-én megtörtént Korfun, amit Widmann kormányzó nem is próbált megakadályozni. Gentili, a Korfun partra szálló francia csapatok parancsnoka, a rend biztosítása érdekében eleinte nem változtatott az államszervezet működésén.⁵ A békeszerződés aláírása után nyilvánították csak „francia földnek” a szigeteket, és három tartományt hoztak létre (Korfu, Ithaka és Égei-tenger néven).⁶ A változtatások hatására antifeudális mozgalmak indultak, a franciák a kulturális élet fejlesztésébe kezdtek, Rhigasz Velesztinlisz pedig bizalommal fordult Bonaparte felé. Ő egy francia–görög szervezetet szeretett volna létrehozni az általános görög felkelés előzményeként. De Napóleon tervei Korfival mások voltak. Nagy raktárakat akart építtetni, hogy az adriai kereskedelem központját itt hozza létre. Letourneur miniszter részletes listát készített az exportálható és az importálható cikkekről (előbbieik közül a keletről érkező selymek, festékek, tükrök, órák, bútork, utóbbiak közül a szőlő, só, bor, méz, olajbogyó, viasz az említésre méltó).⁷

A sikeres hódítás csak fokozta a franciák étvágyát. Bonaparte már az egyiptomi hadjárat előkészítésével foglalkozott. A 18. században többször felmerült Egyiptom francia elfoglalásának a terve. Mivel Anglia a 18. században francia, holland és spanyol gyarmatokat foglalt el, egyre inkább kiszajátította a gyarmati kereskedelmet. Talleyrand 1797-ben rámutatott, hogy Egyiptom meghódítása kárpótolhatná Franciaországot az elszenvedett veszteségeikért.⁸ Így vált Egyiptom az európai nagyhatalmak, ez idő tájt elsősorban a francia marinizmus katonai-stratégiai szempontból fontos területévé. Napóleon Egyiptom megszerzésével saját kezébe vette volna a levantei kereskedelem irányítását, a görögöket felszabadító harcra készítette új szövetségeseiket szerzett volna, fellázította volna az indiai törzseket, kiszorítva a briteket Indiából, végül az egyesített seregekkel Konstantinápoly ellen vonult volna.⁹

Az expedíciós sereg 1798 júniusában elfoglalta Máltát, júliusban Alexandriához közel partra szállt Egyiptomban, ahol Bonaparte rögtön kiáltványban szólította fel a lakosokat a franciákhoz való csatlakozásra és a mamelukok elűzésére. Mivel a kiáltvány nem talált érdemi visszhangra, az expedíció hódító háborúvá változott. Július folyamán elfoglalták Felső-Egyiptomot is, de augusztus 2-án Nelson elsüllyesztette a végre megtalált francia flottát az Abukiri-öbölben, elvágva ezzel a visszavonulás útját.

Ugyanekkor Napóleon bátran tört India felé. 1799. január 25-én levelet írt Tippu mysorei szultánnak az angolok elleni összefogás érdekében. A keleti út biztosításához február 9-én megindította a szíriai hadjáratot, de sikeres előrenyomulása után Saint Jean d'Acree erődnél 62 napos sikertelen ostromot kellett folytatnia. A damaszkuszi út kulcsát nem sikerült elfoglalni, május 21-től visszavonultak a franciák. A második koalíció európai pozícióinak javulása hatására és a reménytelen egyiptomi helyzetet átlátva, Napóleon októberben hadserege hátrahagyásával visszahajózott Franciaországba.¹⁰ Az indiai kombinációknak az angol Mornington lord (a későbbi Wellington herceg) vetett véget, csapatai megostromolták Tippu fővárosát, Seringapatamot, aztán Egyiptomba vonultak.¹¹

Közben a franciák komoly pozíciókat vesztek a kontinensen is. Az egyszerre szárazföldi és tengeri hódításokra törő francia politika tehát ismét kudarcot vallott. A Földközi-tengeren az angol flotta mellett megjelent az orosz és a török is. A Díván 1798. szeptember 14-én jelentette be a Franciaország elleni hadjárat megindítását, az orosz flotta szeptember 17-én hagyta el a Boszporuszt. Sándor cár a következő utasítással látta el Ucsakov generálist: űzze ki a franciákat a Jón-szigetéről és Albániából; szerezze meg az ellenőrzést az Adriai-tenger fölött; ha lehetséges, szálljon partra Itália keleti partjain; szakítsa meg a kapcsolatot a Jón-szigetek és Franciaország között. Közben az angol flotta blokád alá vette a francia és a spanyol kikötőket, Alexandriát és Máltát.¹²

Ali janinai pasa csatlakozott a koalícióhoz, abban reménykedve, hogy az orosz és a török hadvezetőség a kezén hagyja majd az Albánia területéből kihalított darabokat. Ali pasa ugyan a szultán alattvalója volt, de területein fejedelmi jogokkal bírt, és a meghódított területeket úgyis a sajátjaként kezelte volna. Csalódnia kellett, az 1800. március 21-én aláírt békében Parga, Butrino, Vonizza és Preveza a szultán fennhatósága alatt maradtak, a Jón-szigeteken pedig felállították a „Hét Sziget Egyesült Köztársaságát”, a Török Birodalom fennhatósága és az Orosz Birodalom védnöksége alatt.¹³

Ez megfelelt a koalíciós hatalmak érdekeinek, azaz a török fél számára védelmet jelentett Albániában és a Peloponnészoszon a francia veszély visszaszorítása; Oroszország előtt pedig megnyílhattak a tengerszorosok, sőt Korfura is elküldhette előretolt flottáját.¹⁴ I. Pál halála után, 1801. október 8-án Sándor cár aláírta a békét Franciaországgal. Bonaparte elismerte a Jón-szigetek Köztársaságát, október 10-én pedig Törökországgal is aláírta a békét.¹⁵

1801. szeptember 5-én az angolok megszállták Máltát, októberben aláírták a francia–angol előzetes békeszerződést: az angolok hódításaik közül csak Trinidadot és Ceylont tartják meg, kiűrik a Földközi-tenger szigeteit és kikötőit, Máltát visszaadják a Johannitáknak; a franciák Egyiptomot visszaszolgáltatják a törököknek, biztosítják a Jón-szigetek és Portugália függetlenségét, kivonják csapataikat az egyházi államból és a Nápolyi Királyság területéről.¹⁶ Az előzetes békefeltételek alapján 1802 márciusában aláírták az amiens-i békét Anglia, illetve Franciaország, Spanyolország és a Batáviai Köztársaság között.

A békekötés időserű volt, hisz az angoloknak és a franciáknak egyaránt lélegzetvételnyi szünetre volt szükségük. Anglia elvesztette szövetségeseit, így kénytelen-kelletlen

elismerte Franciaország jogát természetes határaihoz és a kontinensen kivívt hegemoniához. Másrészről kétségtelessé vált, hogy adott esetben Anglia legyőzhetetlen a tengeren.¹⁷

A béke mégis csak bő egyévnnyi fegyverszünetet jelentett. A franciák akadályozták az angolok szárazföldi kereskedelmét, ugyanakkor megpróbálták a gyarmatokon is gyengíteni őket, miközben flottaépítési programot indítottak. Ennek hatására a brit kormány 1803 februárjában megtagadta Málta kiürítését: „Málta Egyiptom védője és Egyiptom által Keleti Birodalmunké” – mondta Canning. Napóleon viszont Málta kiürítését ultimátumként kezelte, márciusban elrendelte a dunquerque-i és a cherbourgi flották felállítását, és nem akadályozta, hogy a párizsi angol követ májusban kikérje az útlevelét, hogy elhagyja a francia fővárost.¹⁸

Az új koalíció szerveződésekor kulcskérdéssé válik, hogy melyik félnek sikerül az európai nagyhatalmak többségét a maga oldalára állítania, illetve minél jobb pozíciókat szereznie a keleti Mediterráneumban. Sébastiani francia követ, misszionárius 1802 szeptemberében titkos utasítást kapott, hogy a keleti francia előrenyomulás útját egyenesse, ezért Egyiptomba utazott. 1803 januárjában érkezett vissza Párizsba Korfun keresztül, a Moniteurben megjelent állásfoglalásában pedig Jónia és Egyiptom meghódítását javasolta. Dacean gróf, francia tábornok július 11-én ért Indiába vitorlásain.¹⁹

1805 októberében Trafalgárnál eldőlt, hogy az angolok tengeri fölénye továbbra is döntő tényező marad. Sébastiani viszont tovább folytatta diplomáciai erőfeszítéseit a Porta megnyerése érdekében. Elérte Mourousi és Ypsilanti oroszbarát fejedelmek letételét, sőt 1806 februárjában francia–porosz szövetség garantálta a törökök integritását és status quóját.²⁰ A francia „térnyerést” egyébiránt a Korfu felé hajzó orosz flottának adott parancsok igen jól érzékeltetik. A flotta feladata volt: az Egyesült Hét Sziget megvédése a francia agressziótól; Görögország vagy más török terület elfoglalásának akadályozása; Lascy tábornok támogatása a Szicíliai Királyság védelmében.²¹

Megélnkültek a küzdelmek az Adriai-tenger térségében. A pozsonyi békével kikapcsolt Ausztria a francia pozíciókat erősítette (lemondott a Cattarói-öbölről és Dalmáciáról a franciák javára). Az oroszok megpróbálták blokád alá venni a dalmát partvidéket, Ali pasa viszont most a franciák mellé állt abban a reményben, hogy győzelmük után Lefkádát is megszerezheti.²² Az anarchiába süllyedő Török Birodalom gyengülését a szerb felkelés sikerei is jelezték. Folytak ugyan 1806 júliusában béketárgyalások az orosz–francia fél között a szultán államának adandó esetleges garanciák érdekében, ám a cár végső soron semmiféle kötelezettségvállalásra nem volt hajlandó.²³ I. Sándor egyébiránt elég sajátos helyzetben volt: a török szövetségese és partnere a Jón-szigetek közös birtoklásának apropóján, de ellenfele a Balkánon terjeszkedni akaró és a szláv nemzeti mozgalmakat felkaroló orosz törekvéseknek. Tény ugyanakkor az is, hogy az orosz–török szövetséget folyamatosan megújították.

Austerlitz után viszont a szultán elismerte Napóleon császári címét, és 1807 januárjában nyilatkozatot tett az Oroszország elleni hadjárat megindításáról.²⁴

A negyedik koalíció háborúit a friedlandi csata zárta le. 1807. július 7-én aláírták az orosz–francia tiltsiti békét és a szövetségi szerződést. A béke aláírása előtt Napóleon egy levélben próbálta meggyőzni a cárt a Jón-szigetek értéktelenségéről: „Oroszországnak nem érdeke tartóssá tenni ezt a helyzetet. Az orosz tervekben Korfut sosem lehetett Törökország elleni támaszpontként, az albán és a szomszédos tengerpartok közötti kapcsolat biztosítójaként használni, elszigetelt birtok volt egy idegen tengerben, költséges és nehézkes ellátással és védelemmel. Oroszország visszatérhet korábbi politikájához, kö-

rülvetheti csapataival az európai Törökországot, viszont már Franciaországgal egyeztetve kebelezheti be a Török Birodalmat... Albánia, Montenegro és Nyugat-Törökország helyzete más, ezeknek a területeknek kell magukra vonniuk Oroszország figyelmét. Az alávetett területekkel kapcsolatos tényleges érdekeik: a Fekete-tenger partvidéke orosz birtok legyen, az Adriai-tenger környéke francia. Pozícióik különbözősége lehetővé teszi számukra hatóköreik gyakorlati összehangolását, a két nagyhatalom közötti bármikori konfliktus kiküszöbölését.”²⁵ Sándor cár elfogadta Napóleon érvelését, így a tiltsiti béke titkos záradékának első és második cikkelyében Cattaró és a Jón-szigetek francia fennhatóság alá kerültek.²⁶

A békével realizált orosz–francia érdekszféra határa délen éppen a Jón-szigetek és az albán–görög szárazföld között húzódott. Napóleon elfelejtkezett Ali pasáról, akinek egy időre bele kellett törődnie, hogy nem hódít meg újabb területet. Oroszország csatlakozott a kontinentális zárlathoz, ami az 1806 után történő szigorítások következtében nemcsak Anglia gazdasági, hanem politikai elszigetelését is szolgálta. A blokád a Jón-szigetek környékén egyáltalán nem lehetett betartatni.

A tiltsiti mű felvillantotta a béke lehetőségét Franciaország és Anglia, illetve Oroszország és Törökország viszonylatában, de a közvetítések nem jártak sikerrel. 1807. augusztus 27-én Szlobodzeában ugyan fegyvernyugvásban állapodtak meg az oroszok és a törökök, de a cár a béke helyett inkább a háború mellett döntött. Sándor cár célja ekkor Konstantinápoly megszerzése volt, amit Tilsit után Erfurtban sem kapott meg. Ötletét természetesen egyetlen hatalom sem fogadta el, hiszen a tengerszorosok korlátlan uralma az európai hegemoniát hozhatta volna Oroszországnak.

Az orosz közvetítés Anglia és Franciaország békekötése érdekében eleve kudarcra volt ítélve. Anglia nagymértékben függött a külföldi kereskedelemtől, és a blokád hatására sebezhetővé vált. Az 1808-as és az 1811–1812-es kereskedelmi háború Franciaországgal és Dániával válságot okozott a brit kereskedelemben. Hatalmas árukészletek halmozódtak fel a gyarmati termékekből, a városokban munkanélküliség, vidéken nyugtalanság, emelkedő adósságállomány jellemezte a szigetországot. Viszont a blokád nem volt teljes, a csempészet tovább folyt; elsőként Portugália, majd 1811-től Oroszország is megtagadta a kontinentális zárlat betartását.

Anglia az ipari forradalomban előrehaladott országnak volt tekinthető, míg Franciaország gazdasági aktivitása a forradalom után csökkent, a zárlat miatt a francia gazdaság is befelé fordult, ez pedig csak bizonyos ágazatoknak kedvezett.²⁷ De ezek a hosszabb távon ható gazdasági folyamatok 1807-ben, a napóleoni Francia Császárság erejének tetőfokán még nem érvényesültek. Az orosz cár szövetsége és az orosz fronton lekötött Török Birodalom ismeretében Napóleon újra felvethette a Nagy Sándor-i tervet, Európa és Ázsia birodalmainak egyesítését.

1807 márciusa és szeptembere között újabb francia kísérlet történt Egyiptom megszerzésére.²⁸ Gardane francia követ Perzsiába utazott, 1807. május 7-én sikerült szövetséget kötnie a sahhal: Franciaország támogatja Perzsiát, katonai kiképzőket gyűjt, a perzsák pedig segítséget nyújtanak az indiai expedícióhoz.²⁹ A francia–perzsa közeledést nem nézhette tétlenül Oroszország és Anglia sem, diplomáciai ellenlépéseket tettek: 1809 májusában a franciák keleti kapcsolatai megszakadtak, az angolok kötöttek szövetséget a sahhal.³⁰

Az angolok sikeresen léptek közbe a konstantinápolyi francia próbálkozásoknál is, 1808 áprilisában Sébastiani elhagyta Konstantinápolyt. Ezeknek az angol akcióknak pedig olyan messzemenő következményei lettek, amelyek végképp elzárták az utat a franciák elől.³¹ Az orosz szövetség közben egyre labilisabbá vált. Ausztria új koalíció létre-

hozásán munkálkodott, az angolok pedig megvetették a lábukat a portugál partokon. A rakoncátlankodó Ausztriát szomorú vég érte az ötödik koalíció háborújában. A schönbrunni békében, 1809. október 14-én elvesztette tengeri kijáratát, amit a már megszerzett velencei birtokokkal Illír Tartományok néven egyesítettek a franciák, Marmont marsall parancsnoksága és Napóleon védnöksége alatt.³²

Közel állt a megvalósításhoz Napóleonnak az a terve, amivel egy „itáliai tavat” szeretett volna létrehozni az Adriai-tenger partvidékének meghódításával: már csak az albán–görög tengerpartok meghódítása hiányzott.³³ A Portával viszont már csak a gyakori belpolitikai krízisek, személyi változások miatt is igen nehéz volt szövetségre lépni. Az angolok helyzeti előnyét a Porta belső viszonyainak, intrikáinak alapos ismerete eleve garantálta. Így aztán az 1809. évi angol–török szövetségi szerződésben kimondták, hogy a francia támadásokkal szemben Anglia védelmet nyújt a török partvidéken és a szigeteken, cserében pedig szabad kereskedelmet nyert Levante területén.³⁴ Az „itáliai tó” helyett egy „angol tó” kezdett kialakulni a keleti Mediterráneumban.

Anglia ellenőrizte Gibraltárt, a Baleárokot, Szardíniát, Szicíliát, Máltát, és ezzel a stratégiai bázissal kezdetett hozzá a Jón-szigetek meghódításához. Az angol blokádnak és a katonai támadás hatására elsőként Zante kapitulált, 1809. október 4-én. Október 8-án Kefallónia és Ithaka, 12-én Kythéra következett. 1810. április 16-án Lefkáda védői adták fel a reménytelen ellenállást. Április 21-én Napóleon utasította a külügyminisztert, hogy több évre való utánpótlással és ágyúkkal szerelje fel Korfut, szeptember 28-án pedig ezt írta: „Korfu napról napra fontosabb lesz, ha az angolok megszerzik, ők lesznek az Adriai-tenger urai.”³⁵

Ugyan a korfui erőd továbbra is tartotta magát, de Napóleonnak el kellett fordítania a tekintetét róla, mivel Oroszországgal elkerülhetetlenné vált a háború. Nem tudták megakadályozni a franciák az orosz békekötést, Ali janinai pasa pedig ezúttal az angolok oldalára állt.

Ausztria 1813 folyamán elfoglalta az Illír Tartományokat, az oroszok pedig nyugat felé tolták maguk előtt a menekülő franciákat. A dominóelv-szerűen újra csatasorba álló közép- és nyugat-európai államok a hatodik koalíció oldalán fordultak szembe Napóleon seregeivel, és az oroszok meg az osztrákok hiába gondolták át, hogy a franciák visszaszorításával csak Anglia malmára hajtják a vizet a nyugati hegemonia kérdésében, Napóleon nem volt hajlandó a kompromisszumos megoldások elfogadására.

A francia császár lemondása után még tartotta magát a korfui erőd, sőt Donzelot kormányzó el sem akarta hinni a lemondásra vonatkozó híreket. 1814. május 18-ra összehívta a szenátust, és átadta a hivatalos jelentéseket, majd az angolok fennhatóságát igazán el nem ismerve, a „Franciák Császára” helyett a „Franciák Királya” nevében átadta az erődöt.³⁶

A bécsi kongresszus Törökország kérdésében egységes álláspontra helyezkedett, nem avatkozott be a függetlenedésre váró népek oldalán, belügynek nyilvánította a problémát. Az oroszok tényleges igényt a tilsiti béke óta nem jelentettek be a Jón-szigetekre, az osztrákok tényerése a nagyhatalmak ellenállásába ütközött volna, így egy általános formulát állapítottak meg: a Párizsban 1815. november 5-én aláírt jóniai egyezményben egy általánosan elfogadható döntést hoztak, „szabad és független államnak” nyilvánították, és angol protektorátus alá helyezték a Hét Szigetet.³⁷ A franciák kiszorultak a keleti Mediterráneumból, és a Törökország gyengeségét kiaknázni próbáló, a térségben a hegemonia megszerzését célul kitűző, szemben álló felekké Oroszország és Nagy-Britannia váltak.

A keleti Mediterráneumban lezajlott angol–francia csatározásokat a brit birodalom nyerte meg. Ugyan Franciaország – jóllehet ingatag kontinentális hegemonia birtokában – közelebb feküdt a térséghez, de nem tudta legyőzni szárazföldi seregeivel az angol flottát. Azzal, hogy Franciaország Egyiptomra vagy Indiára tette volna át a hadszínteret, érzékenyen érintette volna a kereskedőket, de a brit birodalom épségét nem veszélyeztette. A francia flotta csak úgy lett volna versenyképes az angollal szemben, ha tartósan ki tudja terjeszteni a fennhatóságát Hollandiára, Hannoverre, Poroszországra, és hajóépítő erőforrásait egyesíti a sajátjaival. Bonaparte a kontinentális zárlattal nem tudta tartósan megakadályozni az angol tengeri kereskedelmet, és a kontinensen is csak olyan rövid időre került erőfölénybe, hogy ennyi idő alatt nem lett volna képes egy szigetországi invázióra.³⁸

Franciaország bármennyire is szeretne volna kiterjeszteni hegemoniáját Európára, geopolitikai helyzete és Angliával szembeni gazdasági hátránya nem tette lehetővé számára azt, hogy kilépve a közép-európai háborúkból tengerentúli erőforrásokat biztosítson magának.³⁹ Napóleon álmainak megvalósításakor leszerelte, kimerítette azokat a kontinentális hatalmakat (köztük a saját birodalmát is), amelyek gátat szabhattak volna az angol hegemon törekvéseknek, és így „megnyerette” az ellenfelével a száz éve zajló háborút, amelynek egyik sajátos színtere a keleti Mediterráneum volt.

Jegyzetek

- 1 *Hobsbawm, E. J.*: A forradalmak kora. Bp., 1986. 29.
- 2 *Kennedy, P.*: A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Bp., 1992. 114–115.
- 3 A Jón-szigetek: Korfu és a tőle délre eső hat nagyobb sziget: Paxi, Lefkáda, Kefallónia, Ithaka, Zante és Kythéra.
- 4 *Rodocanachi, E.*: Bonaparte et les îles Ioniennes (1797–1816). Paris, 1899. 33–34.
- 5 Uo. 39–41.
- 6 Uo. 63–65.
- 7 Uo. 65–66.
- 8 *Talleyrand, Ch. M.*: Értekezés annak előnyeiről, hogy a jelen körülmények között új gyarmatokat szerezzünk. Szeged, 1992. 13. (Documenta Historica 3.)
- 9 Állítólag ezt mondta Bonaparte Bourienne-nek: „Európa vakondtúrás! Itt sohasem voltak olyan nagy gyonok és olyan nagy forradalmak, mint Keleten, ahol hatszázmillió ember él”. Idézi: *Manfred, A. Z.*: Napóleon. Bp., 1981. 42.
- 10 *Manfred, A. Z.*: i. m. 142–165.
- 11 *Horváth J.*: Anglia és Napóleon az európai koncert élén, 1801–1815. Nagyvárad, 1918. 7.
- 12 *Mouravieff, B.*: L’alliance russo-turque au milieu des guerres napoléoniennes. Bruxelles, 1954. 17–19.
- 13 *Rodocanachi, E.*: i. m. 178. vö. *Boppe, A.*: L’Albanie et Napoléon (1797–1814). Paris, 1914. 22.
- 14 *Mouravieff, B.*: i. m. 28–29.
- 15 Az orosz–török fennhatóság nyugalmat hozott a Jón-szigetek lakóinak életébe, 1800-ban, 1803-ban és 1806-ban alkotmányokat kaptak. Lásd *Camariano-Cioran*: Les îles Ioniennes de 1797 à 1807 et l’essor du courant philofrançais parmi les Grecs. = *Praktika Tritou Panioniou Szinedriou* 23–29. 9. 1965. Athén, 1967. I. köt. 104–105.
- 16 *Fournier Á.*: I. Napóleon császár életrajza. Bp., 1918. I. köt. 355.
- 17 *Lefebvre, G.*: Napóleon. Bp., 1975. 125.
- 18 *Horváth J.*: i. m. 10–11.
- 19 Uo. 9.
- 20 *Horváth J.*: Balkántörténeti tanulmányok. Nagyvárad, 1917. 58.

- 21 *Mouravieff, B.*: i. m. 114.
- 22 Uo. 116–119. vö. *Boppe, A.*: i. m. 74–85.
- 23 *Driault, E.*: La politique orientale de Napoléon 1806–1808. Paris, 1904. 61. vö. *Mouravieff, B.*: i. m. 145–148.
- 24 *Driault, E.*: i. m. 83.
- 25 *Mouravieff, B.*: i. m. 264–265.
- 26 A tiltsi béke. Szeged, 1992. (Documenta Historica 2.)
- 27 *Kennedy, P.*: i. m. 125–127.
- 28 *Horváth, J.*: Anglia... 17.
- 29 *Lefebvre, G.*: i. m. 244.
- 30 *Driault, E.*: i. m. 309.
- 31 Uo. 342.
- 32 A schönbrunni béke. Szeged, 1992. (Documenta Historica 4.)
- 33 *Driault, E.*: i. m. 268.
- 34 *Mouravieff, B.*: i. m. 305.
- 35 *Rodocanachi, E.*: i. m. 213–215.
- 36 Uo. 229.
- 37 Nemzetközi szerződések 1809–1825. (szerk. Horváth J.) Bp., 1924. 34. A szigeteket később megakadályozták abban, hogy csatlakozhassanak a görög szabadságharchoz, de az itt tanult katonák (keleti vadászok és hegyi vadászok) váltak a szabadságharc hőseivé. A Hét Sziget csak 1864-ben csatlakozhatott Görögországhoz.
- 38 *Kennedy, P.*: i. m. 93–94.
- 39 Uo. 82–83.